

ООН БЭЭР 30 ЧЫЛ БОЛГАН

(Архив документилеринден репортаж)

Тываның эки турачылары Ада-чурттуң Улуг дайынынга дайзын-биле тулчуушкунга 1944 чылдың январь 30-ден эгелеп киришкен. Оон бээр ам 30 чыл болуп турар.

«Маадырлыг Кызыл Шеригниң хүрээленинге кирер улуг аас-кежикке таварышкан Тываның арат чонунуң оолдар, кыстары бистер Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтунуңче аъттаныр хүнүвүсте бистиң төрээн ада-иелеривис, акы-дуңмаларывыс, угба-дуңмаларывыс силерге бодувустуң кызыл шеригжи сөзүвүстү чугаалап тур бис:

«Немец эжелекчилерге удур акы-дуңма совет улустуң Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүнүнден эгелээш-ле ТАР-ның бүгү ажилчы чоннары-биле бир дөмей бистер боо-чепсекти холувуска туткаш, бистиң социалистиг ада-чуртувусту камгалаарынга туржур күзеливис хып турган. Бистиң үргүлчү күзеп келген күзеливис ам боттанды. Бис Советтиң болгаш Тываның арат чоннарының аас-кежиин, хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун мага бодувус-биле камгалаар дээш, фронтуже аъттанып тур бис.

...ТАР-ның нам чазааның биске көргүскен идегелин күүседип шыдаарывысты бистиң төрелдеривис силерге бүзүредип тур бис...»

Бо болза Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче аъттанырда тыва эки турачыларның тыва улуска чагаазындан алдынган сөстөр-дир. Мону олар 1943 чылдың август 31-де бижээннер. Бо чагаа СЭКП обкомунуң партия архивинде кадагалаттынган.

Тыва эки турачыларның дугайында хөй-хөй документилер оларның эрес-маадырлыг чоруун чүгаалап турар. Эки турачыларның дайынчы белеткелге кандыг болганының дугайында генерал-полковник О. И. Городовиковтуң эш Токага чагаазы бо:

«Тыва Арат Республиканың эскадронун фронтуже үдээр мурнунда ону мен хынап көрдүм, кончуг эки-дир деп бодал менде арты.

Эскадроннуң кижилери эки өөренип алган-дыр, а олышкаш дайынчы болгаш политиктиг белеткел талазыбиле эки белеткенген болгаш шуут дайынчы белең кезек бооп алган-дыр.

Силерниң республиканың эскадронунуң дайынчылары болгаш командирлери амгы үеде шуут гвардейжилер болган...»

Тыва эки турачыларны Морозов аттыг гвардейжи 8-ки аъттыг дивизиязының 31-ги гвардейжи Кубань-Кара далай аъттыг полугунуң хүрээлеңинге хүлээп алган. Тыва эки турачылар ол полктун 4-кү эскадрону болган. Эскадроннуң командири гвардейжи капитан Кечил-оол, политоралакчызы — гвардейжи улуг лейтенант Байысыйлаң.

Олар эки турачы отрядтың иштинге дайынчы болгаш политиктиг ажылды могаг-шылаг чокка, дем каттыжышкынның чорудуп, турганының дугайында хөй документилер, партия хуралдарының болгаш партия бюро хуралдарының протоколдары партия архивинде бар. Фронтуже аъттанырының мурнуу чарыында партия болгаш аревэ кежигүннериниң ниити хуралын чыылдырган. Ол хуралдың протоколунда мынча деп турар:

«...Дыңнааны: отряд бүгү составы-биле чаалажып турар Кызыл Шеригниң фронтунуңче марштап чоруур дугайында отрядтың сорулгазын капитан эш Кечил-оолдан тайылбырлап илеткээн.

Саналдааннар: дайынчы эш Алдын-оол: мен ам дораан фронтунуңче чоруур деп турар-дыр мен. Бо менээ улуг аас-кежик-тир. Бистер дайзын-биле эрестиг демисе-жип, улуг Кызыл Шериг-биле кады улуг тиелелгелиг болур бис.

Улуг лейтенант Сат: тиелелгениң марыжы-биле ТАР-ның алдарлыг Кызыл тугун бедик тудуп, ол туктуң адаа-биле тиелелгеже, эштер!..»

Тываның эки турачыларының дугайында полк командири гвардейжи полковник Е. А. Поповтуң ТАР-ның нам чазаанга бижээн чагаазы улуг үнелиг документ болуп турар. Тыва эки турачыларының эрес-маадырлыг чоруун ол чагаада бедии-биле үнелеп турар. Баштайгы тулчуушкуннуң дугайын ол чагаада мынчаар бижээн:

«...Полктуң составында тыва эскадрон 1944 чылдың январь 30-де эң баштай тулчуушкунче кирген болгаш Деражно суурнуң мурнуу-барыын талазын ээлеп алып ужурлуг турган... Эскадрон дайынчы чурум-биле шаап халдаашкынче киргеш, эң баштай тулчуушкунга киришкен хирезинде-ле, бодунуң билдилиин болгаш дайынны тиилээр чүткүлдүүн дораан-на көргүскен.

Атакаже эң баштай 3-кү взвод (командири гвардейжи улуг лейтенант Сат) кирип, бооларның бүгү хевирлери-биле күштүг боолаашкынны ажыткаш, дүргени-биле бурунгаарлап кирген. Ооң соон дарый эскадроннуң өске взводтары кирген. Дайзын үгер-боо болгаш пулемёт, миномёттуң күштүг адышкыны-биле удурланзадаа эскадроннуң бурунгаарлаашкынын соксадып шыдаваан. Дайынчылар болгаш офицерлер бурунгаарлап кирген болгаш үр эвес, шынгы тулчуушкуннуң соонда

дайзын хөй чепсээн каггаш дезипкен. Деражно суурну дүрген ээлеп алырынга полктуң бүгү кезектериниң организастыг болгаш таарымчалыг кады хөделиишкиниң хандырган. Ол тулчуушкунга 4-кү эскадроннуң командири гвардейжи капитан Кечил-оолдуң талазындан тулчуушкунну удуртуп билирин дораан-на көргүскен.

Ол тулчуушкунга 3-кү взвод шылгараан, ооң командири гвардейжи улуг лейтенант Сат «Төрээн чурт дээш, бүрүнгаар!» деп кыйгы-биле взводту бодунуң үлегери-биле баштап кирген. Ол тулчуушкунга 4-кү эскадрон 60 чыгы гитлержилерни узуткаан. 12 гитлержилерни болгаш дайзынның станоктуг 2 пулемёдуң узуткаан. Балыглатса-даа тулчуушкун шөлүндөн ол чоруваан. Гвардейжи сержант Сундуй-оол, гвардейжи кызыл шеригжилер Суваң-оол, Даваа дайзынның автоматчиктери чыткан черже чоокшулап чеде бергеш оларже гранаталар октап, 20 хире гитлержилерни узуткаан. 4-кү эскадрон боочепсектиг 2 складты эжелеп алган.

Эң эки дайынчыларның болгаш офицерлерниң өлүрткени дайзынны көөр хөөн чок чорукту улам күштелдирген...»

СЭКП Тыва обкомунуң партархивиниң дилээнин ёзугаар ССРЭ-ниң Камгалал министрствозунуң архивиниң чоруткан документилери база-ла тыва эки турачыларның фронтуга эрес-маадырлыг чоруктарының дугайын чугаалап турар.

Ровнонуң Морозов аттыг 8-ки аъттыг дивизиязынын дайынчы төөгүзүндө ынчаар бижиттинген.

«...Ровно хоорай дээш тулчуушкуннарга гвардейжи полковник Поповтуң кезээ онза шылгараан...

Аъттыг шеригниң атаказынга акы-дуңма тыва эскадрон командири гвардейжи капитан Кечил-оол — улуг алдар-биле бодун бүргеткен. Тывалар «Ура!» деп кыйгы-биле хоорайның соңгу кыдыныче чаза таварып кирген,

ооң соонда дүвү-далаш-биле автомат, винтовка болгаш пулемёт огу-биле бүлгүртпүшаан, дайынче шуут-ла халдап кирген. Коргуш чок гвардейжи тывалардан дайзын мөгүден дезипкен».

Москва камгалалынгга 1941 чылда Панфиловчуларның маадырлыг чоруун катаптаан II тыва гвардейжилериниң дугайын ол документиленниң бирээзинде мынча деп бижээн:

«Дубно хоорай дээш тулчуушкуннарга Тыва Арат Республиканың гвардейжи капитан Кечил-оолга командылаткан I-ги эки турачы аъттыг отрядының дайынчылары гвардейжи полковник Поповтуң кезээнге чорун тургаш, магалыг алдарлыг чорукту кылган.

Тулчуушкуннуң эң берге үезинде, дириг күш болгаш техника дайзынның талазындан Бүрзеккейниң II пулемётчиктери болгаш гвардейжи старшина Дажы-Серенин танкыга удур бооларлыг кезээ аткаарлавайн, сөөлгү патронга чедир тулчуй тургаш, боттарының тулчуп турган черинге өлгеннер.

...Маадыр тывалар бистин чурттуң улустарының ааскежи дээш тулчуп тургаш өлгеннер. Ынчалза-даа оларның аттары чоннун төөгүзүндө өлүм чокка арткан. Олар бистин Төрээн чуртувуска — боттарының республиказынга ышкаш ынакшып, дайзынны бүгү сеткил-сагыжындан көөр хөөн чок болуп, ооң-биле өлүмден чалданмайн тулушканнар.

Тывалар боттарының эрестиг командири гвардейжи капитан Кечил-оолга баштадып алгаш, дайзынга удур атакаже шурап, чыда-биле шашкылажыр тулчуушкуннарже кирип, немецтерни мөгүдеп дезер чорукка таварыштырып турганнар.

Оларның киришкен тулчуушкуннары улуг маадырлыг чоруктуң үлегер-чижектери болган».

База бир документ. Ол болза Ровнонуң гвардейжи

8-ки аъттыг дивизиязының командири гвардейжи генерал-майор Павлов-биле ооң политиктиг ажыл талазы-биле оралакчызы Нитозщиковтуң чагаазы-дыр. Ында база тыва эки турачыларның эрес-маадырлыг чоруун бедии-биле үнелээн. Ол документиен чамдык одуругларны ап көрээли: «чуртуңарның оолдары немец-фашисттиг эжелекчилер-биле демиселге шылгарадылар... Силерниң республиканың дайынчылары силерниң чагаай чагыыңарны алдарлыы-биле күүсеткен.

...Тыва эскадроннуң дайынчыларын, офицерлерин чактың бедик шаңналынга кирип, оларның дайынчы чедишкенин төлептии-биле үнелеп турар бис»...

Бо үстүнде көргүскен чижектер тыва эки турачыларның маадырлыг чоруктарының дугайын чугаалап турар архив документилериниң чамдыызындан чүгле каш үзүндүлөр-дир.

Мынчангаш тыва эки турачылар маадырлыг совет армияның дайынчылары-биле хол-холундан туттунчуп алгаш, социалистиг Ада-чуртка тыва улустуң бердингенин дайынчы чоруу-биле херек кырынга бадыткааннар.